

УДК 321.6:33"715"(477)

ОСОБЛИВОСТІ МОДЕЛЮВАННЯ СОЦІОСИСТЕМ. ЕКОНОМІЧНА ДИКТАТУРА У ПОВОЄННОМУ ВІДНОВЛЕННІ УКРАЇНИ

Частина 1

**Іван ФЛИС¹, Адріан ТОРСЬКИЙ²,
Анатолій ЛОПАТЬЄВ^{1,3}, Олександр КАЛІНІЧЕНКО⁴**

¹ Львівська філія ДВНЗ «Ужгородський НУ»

² Інститут прикладних проблем математики і механіки
ім. Я. С. Підстригача НАН України, м. Львів, Україна

³ Львівський державний університет фізичної культури
імені Івана Боберського, м. Львів, Україна

⁴ Львівський національний університет
ветеринарної медицини та біотехнології
ім. С. З. Гжицького, м. Львів, Україна

Збройна агресія Російської Федерації проти України загострила виклики економічного характеру в країні. Значущі втрати, спричинені економіці держави, спровокували щомісячний дефіцит бюджету 5 млрд дол. та скорочення української економіки на більш ніж 35 % у 2022 році [1].

Нині дехто серед політиків основною причиною спаду економічного розвитку в країні вважає події 2014 р., які призвели до анексії Криму та збройного конфлікту на сході України. Зрозуміло, що ці події істотно вплинули на динамічний розвиток країни, але усе ж такі основні проблеми, що склалися в Україні, зумовлені непослідовними та непродуманими реформами у сфері економіки [2].

Мета – проаналізувати основні чинники негативного впливу на розвиток економіки країни, підкреслити значущість створення нової концепції реконструкції економіки в повоєнний період.

Економіка України була 50-ю у світі за розміром валового внутрішнього продукту (ВВП) за паритетом купівельної спроможності – 353 млрд дол. (оцінка МВФ за 2016 р.). ВВП країни упродовж 2000–2008 рр. постійно зростав і досяг 74,2 % рівня 1990 р.

Однак в умовах фінансової кризи у 2009 р. темпи зростання уповільнилися, а від 2013 р. ВВП країни почав падати і у 2016 р. зупинився на 59,9 % рівня 1990 р. Економічна та політична невизначеність призвели до ухвалення урядом складних та незавжди виправданих рішень у фіскальній політиці, оскільки збільшувалися видатки на оборону та безпеку на тлі обмежених бюджетних доходів (уряд систематично переглядав бюджет та податкове законодавство, ініціював зміни). Виник суттєвий дефіцит енергоносіїв внаслідок зменшення видобутку вугілля, обмеженого постачання газу та дисбалансів у постачанні електроенергії. Через заборону РФ імпорту низки українських товарів на 11,5 % впав експорт продовольчих товарів. Зросли тарифи на житлово-комунальні послуги, залізничні перевезення. Витрати на утримання об'єктів інфраструктури різко знизилися. Разом з тим не було впроваджено жодних суттєвих реформ у секторах інфраструктури. Унаслідок високої інфляції, складного фінансового стану компаній та заморожених соціальних стандартів реальний наявний дохід домогосподарств скоротився на 8,4 %. Уряд збільшив податки та намагався урізати видатки через обмежені внаслідок рецесії доходи. Бюджетний дефіцит, рекапіталізація державних банків та Нафтогазу, а також стрімке знецінення гривні призвели до стрімкого зростання державного боргу до 70,3 % від ВВП. Великі квазіфіскальні операції з державними облігаціями, проблеми на міжбанківському ринку кредитування через падіння банків, обмеження на рефінансування банків придавали роль

монетарної політики. Фінансовий ринок залишила низка іноземних компаній. Економіка країни черговий раз зазнала кризи: ВВП знизився на 20 %, а інфляція сягнула майже 60 % [3].

Стан економіки України та глибини її падіння з моменту загострення війни на Донбасі (2014) засвідчили критичний рівень неготовності країни до сучасних загроз. Набула поширення думка, що нашому уряду слід відмовитися від шкідливої догми про визначальну роль державного бюджету в економічному житті країни, а пріоритетного значення набуватиме розвиток в Україні приватної ініціативи та підприємництва.

НАН України, ведучі наукові заклади країни у 2015 р. розробили програмний документ «Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики», що відображав стратегію відродження регіону. Крім того, була підготовлена Національна доповідь «Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі». У розробленні вказаних програм розвитку брали участь науковці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Інституту економіки промисловості НАН України, Інституту економіко-правових досліджень НАН України, Інституту соціології НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього» та ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України» [4]. Реалізація запропонованих стратегії і тактики допомогла б відновити зруйновану економіку в умовах важливих змін того часу.

Попри те, високі урядові структури, отримуючи істотні зовнішні фінансові надходження (кредити досягли 77 млрд дол., що дорівнювало 72 % ВВП), не спрямували їх у пріоритетні сфери та галузі економіки. Зазначено вплив з країни вільного капіталу, який міг бути використаний на розвиток економіки та розв'язання соціальних проблем, були негативно значущими для поповнення казни контрабандні товаропотоки через непрозорість митного контролю, нестабільність валютного курсу та валютні спекуляції, що провокували цінові коливання та шоки. Український олігархічний бізнес зосередився на виснажливій експлуатації фондів і сировинних

ресурсів [5]. Економіка продовжувала залишатися малоефективною, надміру «бюджетизованою», забюрократизованою та корумпованою. Її експортний потенціал визначали монополії, сконцентровані у вузькому сегменті сировинних галузей, передусім металургії та сільського господарства.

Київська школа економіки на вересень 2022 року збитки інфраструктури оцінювала на рівні 127 млрд дол., збитки промисловості сягнули 10 млрд дол., неотримані доходи – до 30 млрд дол. [6]. Економіка країни зазнала непоправних втрат (знищені сталеливарні заводи в Маріуполі, основні нафтопереробні заводи). Виріс рівень безробіття до 30 %. Відбулася окупація частини території на сході України, точна чисельність населення під окупацією достеменно невідома. За оцінками Держстату, наприкінці 2021 року у Донецькій області було 4 млн осіб, у Луганській – 2,1 млн (включно з окупованими територіями), 1 млн осіб проживали в Херсонській та 1,6 млн у Запорізькій області, які у жовтні 2022 були частково окуповані. Агресор провів примусову «евакуацію» населення з Херсона та області, близько 2 мільйонів осіб, із них кілька сотень тисяч дітей, були депортовані до Росії. Для України це величезні людські втрати та непередбачувані негативні демографічні наслідки.

Перемога України безупинно наближається, набуває дедалі більш чітких обрисів (2023 р.). На часі повоєнне відновлення країни. Державі необхідно сформувані стратегічні засади нової економічної моделі та остаточно позбутися пострадянської спадщини, уникнути допущених помилок і прорахунків та стати суспільством із сучасною економікою, сильними інституціями та потужним оборонним сектором.

Історії відомі приклади економічної реконструкції країн у повоєнний час. Кожен із них унікальний і залежав від багатьох факторів – починаючи з наявності природних ресурсів і закінчуючи зовнішньополітичними обставинами у регіоні. Знання про напрями, пріоритети й конкретні механізми політики повоєнної реконструкції у країнах Західної Європи, Японії, Південної Кореї, Ізраїля розкривають чинники успішності трансформаційних реформ і євроінтеграції у країнах Центральної та Східної Європи, вказують на загрози відновленню й подальшому зміцненню національної економіки та держави.

Європа була зруйнована війною. Повоєнне виробництво сільськогосподарської продукції становило 83 % рівня 1938 року, промислове – 88 %, а експорт – лише 59 %. Економічні зв'язки між країнами були розірвані. Сполучені Штати у 1951 р. для повоєнного відновлення надали допомогу 13 європейським країнам обсягом \$ 13,3–15 млрд. Постачання зі США допомогли запобігти голоду, розвинути промисловість і стимулювати споживання. Основними одержувачами допомоги стали Велика Британія, Франція, Італія, Західна Німеччина та Нідерланди – на ці країни пішли 2/3 всіх коштів. Однак гроші не йшли до бюджетів країн безпосередньо, а виділялися на цільове придбання промислової та сільськогосподарської продукції. Акумулювали та контролювали кошти спеціальні фонди під спільним управлінням органів влади країн-реципієнтів і США. Ці ж фонди вели облік потреб країни та контролювали витрати. Загалом «план Маршалла» спрацював, економіки країн-реципієнтів з плином часу відновилися.

Переможена Німеччина війною була вщент зруйнована. Виробництво скоротилося у 7 разів порівняно з довоєнним рівнем, у країні масове безробіття. Фінансова система зазнала колапсу через величезну інфляцію та держборг. Німецькі політики в 1948 р. жорстко підійшли до питань економічного відновлення: скасували державний контроль за цінами на товари та 90 % регуляторних обмежень для бізнесу. Прийняли рішення дерегулювати бізнес, демонополізувати економіку, підтримати малий і середній бізнес, фіскально стимулювати експорт та інвестиції. Особливу увагу приділили фіскальній політиці. Держава та місцеві органи влади мінімізували свої бюджети. Як результат, у 1962 році рівень промислового виробництва в Західній Німеччині перевершив довоєнні показники втричі. Федеративна Республіка Німеччина посіла друге місце за величиною золотовалютних резервів, третє місце після США та Англії за обсягом промислового виробництва.

Італія опинилася серед найбільш постраждалих і зруйнованих європейських країн. Історія повоєнного відновлення Італії унікальна державно-монополістичним капіталізмом (ДМК), який яскраво проявився в діяльності гігантських державних об'єднань.

Країна отримала \$ 1,5 млрд допомоги переважно у вигляді товарів та обладнання. Характерною особливістю було те, що більшість

цієї допомоги розподілили між компаніями-монополістами. Італійський уряд застосував так звану систему пріоритету – проводив першочергове забезпечення дефіцитною сировиною великих промислових монополістів. Теж було і з наданням кредитів. У результаті італійські монополісти почали швидко розвиватися, що зумовило зростання промислового виробництва. Італія повністю відновилася після війни вже до початку 50-х рр., але проблеми через надмірну монополізацію економіки проявилися пізніше разом з корупцією та диспропорціями в розвитку окремих регіонів країни.

Японія не просто програла війну – вона була знищена. Рівень промислового виробництва становив 20 % показників 1939 року, 70 % усіх промислових потужностей лежали в руїнах. Імперію позбавили колоній, а з ними – дешевої сировини, палива і продовольства. Японія з 1945 по 1952 р. перебувала під повним контролем США, що дало змогу зробити непопулярні, але важливі ліберальні зміни, без яких країна не змогла б відновитися. 1949 року в країні було проведено податкову реформу, знижено корпоративні податки, але збільшено оподаткування населення (до цього його практично не було). Японці вирішили не відновлювати зруйновану промисловість, а будувати її з нуля. Однією з ключових особливостей є визначення пріоритетних галузей: у 1950-х рр. це були класичні металургія, енергетика та суднобудування, у 1960-х – електроніка та автомобілебудування, високотехнологічне виробництво. На науково-технічні розробки витрачено понад 3 % ВВП. Такий підхід дав змогу швидко захопити світовий ринок споживчої електроніки. Через дванадцять років, у 1969 р. Японія вийшла на друге місце у світі за обсягом ВВП і промислового виробництва, її економіка стала хрестоматійним прикладом успішного відновлення після війни.

Ефективність допомоги Кореї досі є предметом активних дискусій в економічних колах. Досвід Південної Кореї показує, що участь уряду в процесі ухвалення рішень щодо розподілу донорської допомоги та розроблення стратегії подальшого розвитку країни є одним із чинників успіху повоєнної відбудови. Тож уряд повинен бути проактивним щодо ідей і проєктів відновлення та мати можливість ухвалення рішень, тоді як донорські організації мають мати можливості щодо контролю цільового використання коштів. Корея зазнала руйнувань і була розділена на дві частини, ВВП на душу

населення 1961 р. був навіть менше від показника багатьох країн Африки. Перші повоєнні реформи не дали бажаних результатів. З приходом до влади військової диктатури (1961 р.) відбулися векторно-кардинальні зміни в економічній політиці. Економіку зробили експортоорієнтованою. Наступні двадцять років (1960–1980) відбувалося стабільне зростання економіки в середньому 8 %, країна стала однією з провідних світових економік уже до 2000 року.

Стартові позиції для розвитку Ізраїлю як країни були нульові: територія країни зруйнована «війною за незалежність», економіка перевантажена величезним (800 тисяч) напливом емігрантів з арабських країн, бідні природні ресурси, величезні витрати на армію – 40 % від усіх витрат країни, нестабільна зовнішньополітична ситуація. Сільське господарство забезпечувало лише близько 50 % потреб у продовольстві, а доходи від експорту покривали не більш ніж 30 % витрат на імпорт. Ізраїльтяни зробили ставку на безпеку, розвиток та інновації, пошук додаткових ресурсів. Ними стали кредити та гранти США, а також випуск держоблігацій (Позика незалежності), які розміщувалися в інших країнах, а також репарації від Західної Німеччини (\$ 112 млрд у сучасному еквіваленті), які становили до 55 % додаткових доходів бюджету у 1952–1965 роках. Нова економічна політика Ізраїлю (1952) полягала в значній лібералізації економіки, зокрема скасуванні розподільчої системи та держрегулюванні цін. Також держава відмовилася від емісії грошей на покриття витрат. Водночас країна запустила великі інфраструктурні проекти, такі як будівництво водогонів, заводів і портів. І ця модель спрацювала. ВВП Ізраїлю демонстрував зростання на рівні 10 %, споживання на душу населення зросло на 221 %, а до 1965 р. країна практично досягла нульового безробіття. І головне – за цей період Ізраїль залучив інвестиції та зміг закласти основи своєї промисловості [7].

Рецепт відновлення кожної країни різний і залежить від її економічних, геополітичних і навіть культурних особливостей. Є низка інструментів, спільних для всіх успішно відновлених після війни країн: лібералізація економіки, створення великої кількості робочих місць державою, орієнтація економіки експорту і значне вливання зовнішніх фінансових ресурсів. Важливо, навіть маючи у своєму розпорядженні всі інструменти відбудови та зростання

економіки, ефективно їх використовувати. Тут завжди є місце ризикам і пересторогам.

В історії розвитку кожної успішної країни можна простежити етапи антикризового управління, спрямовані на подолання наслідків соціально-економічних криз, що виникали під впливом несприятливих внутрішніх і зовнішніх умов.

Економічна нестабільність і безкарність розхитують державний лад. Коли в людей немає грошей на продукти та розваги, коли вони відчують високий рівень небезпеки, у такому разі люди вимагають змін. Як один із варіантів при цьому – бажання мати при владі «сильну руку», з'являється запит на «наведення порядку», встановлення авторитаризму на економічний розвиток держави, економічної диктатури. Соціально найбільш вразливе населення готове жертвувати частиною своїх прав та свобода. Чому це відбувається? Немає нічого дивного в тому, що схильність до авторитаризму актуальна саме тоді, коли країна переживає соціально-економічні проблеми. Важливу роль у симпатіях чи антипатіях до авторитарного режиму відіграє чинник безпеки / небезпеки.

Нині існують авторитарні країни, в яких економіка сильніша за деякі демократичні. Китай, Сінгапур – приклади якісної економічної конкуренції демократичним режимам, однак не забуваймо, що авторитаризм за собою веде некомфортні обмеження свободи людини. В авторитарних режимах громадяни позбавлені рівних економічних можливостей, відповідно, вони неповною мірою користуються благами, якими оперує економіка [8].